

OFRANDE RITUALE LA POPOARELE BALCANICE

Antoaneta OLTEANU

Când vorbim de ofrande aduse de țărani români, ne referim la două situații în care este vorba de ritualuri îndreptate spre ființe din altă lume. Avem, pe de o parte, reprezentări ale bolilor (în principal, ciuma, vărsatul), care pot acționa nemijlocit asupra viilor, producând neplăceri sezoniere considerabile, și, de cealaltă parte, exponenți ai lumii umanului care, prin moarte, s-au mutat în lumea cealaltă, din care revin periodic pentru „întreținerea” contactului cu rudele lor rămase în viață. Datoria față de ei este mai degrabă morală – de suport material al lor în lumea cealaltă, în care trebuie să se acomodeze și să ducă un trai cât mai aproape de cel de acasă –, dar nu putem scăpa din vedere nici practicile apotropaice, întrucât nemulțumirea lor (venită mai ales din partea celor decedați înainte de vreme) se putea manifesta foarte neplăcut față de semenii lor vii.

În ceea ce privește analiza comparativă a ofrandelor în regiunea Balcanilor, în studiul de față, fără îndoială, fără pretenții de a fi exhaustiv, vom face referiri la tradițiile bulgărești, pentru a scoate în evidență, comparativ cu materialul românesc, anumite diferențe. Să nu uităm că în spațiul balcanic religia ortodoxă este predominantă, așa că, în mare parte, ofrandele tradiționale aduse morților sunt influențate de prescripțiile religioase, așa că nu vom insista asupra acestor elemente.

Ofrande aduse demonilor bolilor

În reprezentările populare românești de sfârșit de secol al XIX-lea și început de secol al XX-lea, demonii redutabili, păstrați în memoria populară în numeroase credințe, sunt *Ciuma* și *Vărsatul*. Sub influența creștinismului, le-a fost alocat un sfânt patron sau mai mulți (aceiași și la bulgari și la români), în zilele cărora se și performează rudimentele de ritual sacrificial. Selecția noastră, deși întâmplătoare (sau determinată numai de numărul mare de credințe și practici rituale păstrate) este susținută de o credință românească interesantă: Sfântul

Haralambie, se spune, „strânge toate bolile din lume, iar Sfânta Varvara le ține închise sub o piatră mare”¹.

Ciuma era marcată pe 18 ianuarie, de Sfântul Atanasie, și pe 10 februarie, de Sfântul Haralambie. Ca la toate pomenirile rituale, se făceau colaci, sfințiți la biserică, sau azime simple, calde, împărțite apoi vecinilor și celor din casă; pentru îmbunarea sfântului și a bolii, „ca să se îndure sfântul și să nu dea drumul ciumei din lanț”², pâinile puteau fi unse cu zahăr, miere sau cu unt³; se putea da de pomană colivă, mai ales trecătorilor. Cu această ocazie, din colacii sfințiți, se puteau obține remedii pentru tratamentele viitoare: o parte din pâinea rituală era păstrată și folosită când apăreau cazuri de boală. Printre remediile frecvente se număra și agheasma, obținută în această zi: „În această zi se obișnuiește să se facă agheasmă, adică plătesc preotului ca să le sfințească apă, care e bună pentru felurite boli; o parte din apă este băută, cu o parte se spală, parte o dau vitelor de băut sau stropesc cu dânsa vitele, grajdurile, șurile, iar restul îl aruncă prin fântâni”⁴. În cazuri extreme, cu practici ce amintesc de trecutele jertfe sângeroase, chiar umane, se tăia o găină, care era preparată și dată de pomană în cinstea sfântului. În vechime însă, oamenii nu pregetau să-și sacrifice un semen pentru a scăpa de molimă (în cazul de față, holeră): „Într-un sat, dacă a văzut că nu mai scapă de holeră, oamenii au luat un băiat voinic, i-au făcut o groapă în pământ, adâncă cât el și strâmtă, așa ca să poată sta un om în picioare. Au luat apoi băiatul, l-au pus în groapă și au pus pământ peste el de viu, și el a murit acolo. Așa a scăpat satul de holeră”⁵.

Reminiscențele credințelor populare mai vechi, bulgărești și sârbești, fac referire la Ciumă sau Holeră văzute ca niște personificări ale destinului. Asemenea Ursitoarelor, demonii atacă numai oamenii meniți să se îmbolnăvească, evident, în urma unor greșeli de ritual făcute. Ciuma își atacă victimele cu săgeți sau le taie capul cu o coasă. Ea are o listă de nume (*tefter*) ale persoanelor pe care trebuie să le atace

¹ Th. D. Speranția, *Răspunsuri la chestionarul de sărbători păgânești*, ms. la Biblioteca Academiei Române, 1907, VI, f. 181.

² *Ibidem*, f. 179.

³ *Ibidem*, I, f. 286; II, f. 40v., 111v.; III, f. 11v.; VI, f. 15v., f. 154.

⁴ Simeon Florea Marian, *Sărbătorile la români. Studiu etnografic*, vol. I. *Cârnilegile*. Ediție îngrijită și introducere de Iordan Datcu, București, Editura Fundației Culturale Române, 1994, p. 194.

⁵ I. A. Candrea, *Folclorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 141-142.

când se apropie de sat. De regulă, se oprește la hotar, lângă o fântână; îi întreabă pe oamenii veniți la apă despre casele pe care le caută; vine numai după cei păcătoși; „Dacă e primită cu cinste sau dacă se păzește curățenia și nu se fac păcate, atunci nu omoară. De aceea, când se aude de Ciumă, fiecare se grăbește să-și curețe curtea, casa, coșarele și pivnițele, se ferește de a fura sau de a minți, iar bărbatul nu umblă după femeie în vremea cât colindă Ciuma”⁶. La sârbi, de asemenea, Ciuma are la gât o carte, în care sunt scrise numele celor care trebuie să moară⁷. Tot o asemănare cu demonii destinului se poate face și în urma mesei speciale pregătite pentru ea, pâine, vin și sare, ca un obol adus din partea credincioșilor. Credințele grecilor, asemănătoare, sunt mai mult decât convingătoare: „Ciumele sunt în număr de trei: prima are în mână o foaie mare de hârtie, a doua, o pereche de foarfeci, iar a treia, o mătură. Prima înscrie numele în catastif, a doua își rănește victima, iar a treia o mătură”⁸.

O credință interesantă, izolată, la bulgari, e aceea referitoare la Ciumă văzută ca un gardian al curățeniei. Așa cum am văzut mai sus, aceasta îi pedepsește cu precădere pe oamenii care nu-și curăță gospodăria în cinstea ei; mai mult, nevoia de a-și păstra curat copilul care o însoțește pretutindeni, i-a făcut pe oameni să-i pregătească o ofrandă mai puțin întâlnită: „În fiecare casă se pregătește câte o albie și un pieptene, și în fiecare seară se toarnă în ea apă caldă, pentru ca, noaptea, când va sosi Ciuma cu copilul ei, să-l poată scălda”⁹.

Vărsatul sau *Bubatul* era prăznuit într-un ciclu de trei zile, între 4 și 6 decembrie (același lucru se întâmplă și la bulgari). Sfânta Varvara, ca patroană principală, dar și Sfinții Sava și Nicolae erau patronii bolii, care cunoștea, în reprezentările populare, trei forme uzuale, fiecareia dintre ele alocându-i-se câte o zi. Ca și în cazul credințelor balcanice referitoare la ciumă, vărsatul era trimis, în mentalitatea populară, ca urmare a încălcării unor interdicții, ca pedeapsă pentru necuviință ș.a. În ceea ce privește cuplul format, credințele românești oferă informații interesante: Varvara și Sava (se

⁶ *Ibidem*, p. 136.

⁷ V. V. Slașciiov, *Sravnitel'naja charakteristika personažej ukrainskoj narodnoj demonologii i demonologičeskich personažej serbov, černogorcev, chorvatov, musliman*, MGU, 1992, p. 219.

⁸ I. A. Candrea, *op. cit.*, p. 136.

⁹ E. M. Nazarova, *Bolgarskaja mifologičeskaja leksika v etnografičeskom i etnolingvističeskom osveščeni*, MGU, 1986, p. 175.

spune uneori că Varvara e sora Sfântului Nicolae sau Sfânta Varvara și Sfântul Sava sunt părinții Sfântului Nicolae)¹⁰ sunt două sfințe ce umblă cu *vărsatul* din sat în sat, din casă în casă, și celor care n-au ținut această sărbătoare li se trimite boala copiilor¹¹.

Așa cum am spus, la români se crede că în aceste trei zile serbate se împarte Bubatul (Vărsatul): mare, mic, mijlociu¹². Aceasta e și reprezentarea bulgarilor, care, mai conservatori, vorbesc concret de personificarea bolii și nu de o aparență creștină a ei. Vărsatul este cunoscut în medicina populară sub mai multe nume – Șarka, Baba Șarka, Blaga-Medena –, fiind ipostaziat însă de trei surori: Edrița, Brusnița și Sîpanița. Ziua consacrată lor este însă 9 martie, iar ofranda rituală este turta unsă cu miere, împărțită rudelor și vecinilor. Și aici sunt referiri la o jertfă animală, care trebuie preparată numai în condiții speciale: până nu se vindecă bolnavul și nu se conving că nu se va mai îmbolnăvi nimeni, se interzice să se fiarbă în casă găina-ofrandă. Dacă jertfa este opărită, atunci va fi opărit și duhul bolii, care, de durere, îl va omorî pe bolnav. De aceea, jertfa se fierbe în vecini¹³.

Ritualul de îmbunare și de protecție cuprindea, la români, mai multe episoade:

– realizarea ofrandei rituale, de regulă turte cu nucă, unse cu miere (*barburii*), oferite direct demonului, în locuri de trecere, consacrate reprezentanților lumii celeilalte („Femeile care au copii fac două turte în acea zi și una se pune la streășina casei. Se spune că Vărsatul, când trece pe lângă acea casă, se abate, mănâncă din turtă, bea apă și apoi pleacă înaintea, la altă casă¹⁴”) sau dăruite, ca împărțășanie, chiar copiilor din casă. O altă ofrandă, asociată și ea, asemenea colacului, lumii morților, este apa lăsată peste noapte pentru a fi consumată de demon. Lângă casă se mai pune o cofă cu apă, în credința că, atunci când va trece *Vărsatul*, să mănânce din turta pusă la streășină, să bea apă din cofă și să plece mai departe, la altă casă. Tot ca o reminiscență a meselor de pomană pentru moși, de care vom vorbi mai jos, întâlnim și referiri la ofrande complexe: femeile împart pâine (trei turtițe necoapte), o strachină de fasole nefiartă, o sticlă cu vin și un caier

¹⁰ Th. D. Speranția, *op. cit.*, II, f. 132v.; VII, f. 191v.

¹¹ *Ibidem*, III, f. 219.

¹² *Ibidem*, I, f. 309v.; 69v.; II, f. 34v.

¹³ E. M. Nazarova, *op. cit.*, p. 155.

¹⁴ I. A. Candrea, *op. cit.*, p. 170.

de lână sau de cânepă. Aceasta ca să fie Bubatul bun ca pâinea și ca vinul, moale ca boabele de fasole și ca lâna¹⁵. La bulgari, de Sfânta Varvara, apăreau reprezentări asemănătoare cu cele ale românilor. Ca și în cazul Ciumei, Baba Șarka (de această dată soră a Sfântului Nicolae, alături de Sava) putea fi supărată pe oameni dacă în casă nu era curățenie; nevoia ei de curățenie se explică și prin prezența, în cadrul ofrandei, a sticlei cu apă și a ștergarului. Ca și la români, se prepara o mâncare pe bază de boabe fierte (*varvarka*), de grâu sau porumb. Sunt prezente, de asemenea, turtele unse cu miere.

– gesturile magice de ungere a copiilor, cu valoare apotropaică, dar mai ales de propitiere, de îmbunare a duhului bolii („mamele obișnuiesc să-și îmbărbureze copiii, ungându-i pe față cu miere, cu apă în care s-a topit zahăr etc., ca să fie feriți copiii de vărsat sau de friguri, sau, dacă s-au îmbolnăvit, boala să fie dulce ca mierea, ca zahărul ș.a.m.d. În apa cu care se spală copiii s-a spălat în prealabil o icoană, pentru ca fața copiilor să fie curată ca icoana”¹⁶). Practici asemănătoare se făceau și de Sfânta Marina (17 iulie), tot pentru protecția împotriva vărsatului: „Este obiceiul că se face pâine caldă și se unge cu miere, și unge și copiii pe față cu miere, ca să nu dea vărsatul peste copii”¹⁷.

Ofrande aduse morților

Ofrandele aduse morților pot fi disjuncte în jertfe oferite nemijlocit la înmormântare sau în perioada consacrată transferului total al răposatului pe lumea cealaltă, respectiv sacrificii din cadrul cultului general al morților, în care erau îmbunați nu doar exponenți izolați ai morților familiei, ci toți defuncții acesteia.

Înmormântarea fiind unul dintre actele ce presupunea implicarea activă a întregii comunității, nu e de mirare că și la actele de pomenire se presupunea participarea nu numai a familiei lărgite, ci a neamului, a vecinilor, a satului întreg. Fie că e vorba de înmormântare sau de Moși (*radunița*), ofrandele erau, în principal, constituite din aceleași elemente impuse de ceremonialul funerar.

¹⁵ Th. D. Speranția, *op. cit.*, II, f. 211.

¹⁶ Tudor Pamfile, *Sărbătorile la români. Studiu etnografic*, București, Editura Saeculum I.O., 1997, p. 234.

¹⁷ Adrian Fochi, *Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Răspunsuri la chestionarele lui Nicolae Densușianu*, București, Editura Minerva, 1976, p. 191.

Aceasta și pentru că prima pomană făcută pentru mort putea să nu fi fost suficientă sau corect realizată, și atunci pomana din cadrul Moșilor putea îndrepta unele omisiuni importante. În rândurile ce urmează ne vom referi aproape exclusiv la materiale românești, făcând câteva trimiteri la credințele popoarelor învecinate numai când sunt elemente diferențiatore.

a. Primele ofrande aduse răposatului erau încă acasă, înainte de înmormântare. „Masa de sicriu” se făcea în ajunul înmormântării, noaptea, când era încărcată masa cu bucate și lăsată așa până în zori, pentru ca sufletul mortului să poată mânca în voie. Uneori, această masă era întinsă pe toată durata priveghiului (cele trei zile). Credințe din Maramureș spun însă că această masă se punea și pentru Ursitoare, care apăreau astfel pentru ultima dată în viața răposatului, la căpătâiul lui: „Atunci când moare cineva, pune pe masă un pahar cu horincă, mâncare pentru Ursitoarele. Vin și când moare un om, da nu le vede nimeni în casă, până dimineață a treia zi”¹⁸.

Ofrandele aduse la înmormântare nu se deosebesc foarte mult de cele dăruite la sărbătorile specifice (foto 1). Nu lipsesc lumânarea și colacul, indispensabile sufletului mortului în drumul spre lumea cealaltă, banul sau banii oferiți, apa, lăsată în casă, peste noapte, sau slobozită (cărătă de o fată, timp de trei până la patruzeci și patru de zile, la vecinii răposatului, mai apoi la șase luni, un an, șapte ani...), tămâierea și, nu în ultimul rând, ofrandele alimentare tradiționale: coliva, alimentele de post sau de dulce, băutura. În general, colacii nu aveau reprezentări variate. Totuși, în Banat, de exemplu, se făceau, de Florii, colaci ornamentați cu aluat, în diferite figuri, pentru toți membrii familiei, de mărime diferită, în funcție de vârsta fiecărui membru al familiei¹⁹.

Nu lipsesc nici veșmintele oferite de pomană, spre a-l îmbrăca, pe lumea cealaltă, pe mortul proaspăt dispărut (toate acestea oferite, de regulă, la patruzeci de zile de la moarte, cu ocazia parastasului făcut atunci; foto 2). Când pomana se făcea acasă, după înmormântare, în afara meselor pentru oamenii veniți, se mai amenaja o masă specială pentru răposat, de regulă, rotundă, pe care se punea mâncare, băutura, colac și lumânare. Lângă această masă se pune și un scăunel, precum și un toiag (uneori o creangă de măr împodobită).

¹⁸ Florica Lorinț, Mariana Kahane, *O ipostază a ursitoarelor în credințe și ceremonialuri*, în vol. *Folclor literar*, II, Timișoara, 1968, p. 181.

¹⁹ Valer Butură, *Cultură spirituală românească*. Ediție îngrijită și introducere de Jordan Datcu, București, Editura Minerva, 1992, p. 343.

b. Moșii

b. 1. *Condiționarea temporală.* Cele mai multe mențiuni din secolul al XIX-lea atestă, în satul tradițional românesc, următoarele zile consacrate pomenilor rituale: Moșii de Crăciun, Moșii de Iarnă (sâmbăta dinaintea Lăsatului de Sec), Moșii de Primăvară (de Sântoaderi), Moșii de Sfinți (Mucenicii), Moșii de Păresimi, Moșii de Florii, Moșii de Joimari, Moșii de Paști, Paștele Blajinilor (foto 3), Moșii de Sângeorz, Moșii de Ispas, Moșii de Rusalii (Moșii de Vară), Moșii de Rusitori, Moșii de Sânzieni, Moșii de Sân-Petru, Moșii de Sânt-Ilie, Moșii de Schimbarea la Față, Moșii de Sântă-Măria Mare, Moșii de Ziua Crucii, Moșii de Sâmedru, Moșii de Flori de mărțișor, Moșii de schimbarea patronului casei, Moșii de *Curastră* (din laptele muls a treia zi după ce fătase vaca).

Momentele când se putea stabili o legătură între lumea noastră și cealaltă, a morților, le constituiau, fără îndoială, marile sărbători, hotare temporale recunoscute ca atare și folosite și în numeroase practici magice. Acum erau recomandate, cu deosebire, ofrandele alimentare, care puteau ajunge cu siguranță la destinarii ce părăsiseră de mult lumea albă. Momentul era extrem de important, cu atât mai mult cu cât gestul magic făcut acum avea un impact semnificativ pe lumea cealaltă: „La Moșii de Vară și de Iarnă, toți răposații întru Domnul mănâncă și se satură bine din aburul fierturilor date de pomană, așa că poate să le ajungă pentru un an întreg”; „Lumânarea pe care o dai în această zi și masa nu se vor mai sfârși niciodată”²⁰.

Dintre toți acești Moși, unii aveau un caracter mai general, de pomenire a tuturor morților familiei, cunoscuți și uitați. La Mucenici, de exemplu, exista obiceiul facerii unor colăcei antropomorfi, numiți *brândușei*, *bradoși*, unși cu miere, oferiți în general copiilor. În unele locuri, în afara lor, se mai făcea un colac special, mai mare, numit, semnificativ, *uitata*, pentru sufletul morților care în timpul anului ar fi fost uitați nepomeniți. Colacul era jucat de copii în jurul focului din curte, uns mai apoi cu miere și consumat²¹. *Pâinea uitaților* se făcea și de Joia Mare – o turtă de făină, crestată pe margini²².

Altele dintre aceste pomeniri intrau în categoria celor sezoniere. Înainte de a se bucura de bunătățile aduse de fiecare anotimp, cei vii erau obligați să aducă mici ofrande specifice morților, pentru a se putea delecta mai în voie de consumul respectiv. Așa erau Moșii de Flori de

²⁰ Th. D. Speranția, V, f. 345v.; VIII, f. 33v.

²¹ Valer Butură, *op. cit.*, p. 341.

²² *Ibidem*, p. 343.

mărțișor, primăvara, când se dăruiau buchețele de flori de primăvară (ghiocei, aglice, micșunele); Moșii de Sângeorz – lapte, caș; Moșii de Vară – cireșe; Moșii de Sânziene, Sân-Petru și de Sfântul Ilie presupunea împărțirea cu mere dulci, castraveți (Moșii de Sfântul Ilie: La Sfântul Ilie morții vin pe la casele lor. Femeile cheamă copii străini de prin sat și, adunându-i sub un măr nescuturat, îl scutură pentru întâia dată, ca să culeagă copiii mere, iar morții să se veselească. Femeile în vârstă nu mănâncă mere până în această zi, iar acum, împărțind pentru sufletul răposaiților, mănâncă și ele²³), Moșii de Schimbarea la Față sau Sfânta Maria se dădeau de pomană struguri (colivă de struguri) sau porumb ș.a.m.d.

În afara acestor mari sărbători ale Moșilor, sâmbăta (anumite sâmbete din an sau orice sâmbătă) era consacrată morților și mai ales pomenilor aduse acestora (foto 4). Credințele românești referitoare la caracterul funerar al acestei zile a săptămânii sunt numeroase: „Ce dai în ziua ei, vezi pe ceea lume. Sâmbăta orișice dai e pomană. Pomană să faci toată săptămâna, dar, dacă n-ai făcut sâmbăta, nu-i primit. Sâmbăta cerul e deschis, atunci așteaptă sufletele și se uită, oare le-a trimis ceva, de pe astă lume. Dacă nu li s-a dat nimic, se supără și se roagă la sufletele celea, căroră li s-a dat de acasă; acelea stau la masă cu ceea ce li s-a dat dinainte. «Împrumută-mi și mie până sâmbătă, zice sufletul, că poate mi-or da și ți-oi da înapoi!»” Dar dacă și sâmbăta viitoare nu capătă, atunci sufletul căruia i-i dator vine și-l pișcă și cere: «Dă-mi ce-i al meu!» Sufletul plânge și blestemă: «Să dea Dumnezeu până la anul să vină și ei aici, neamurile ce are, să vadă cum mă necăjesc eu!»²⁴ Există o explicație pentru preferința necondiționată pentru această zi: „Raiul numai sâmbăta e deschis și atunci sufletele intră. Sufletele trebuie să stea în iad până ce-și fac canonul, și dacă iesă peste săptămână stau până sâmbătă la Sfântul Petru și sâmbătă dimineața, pe la răsăritul soarelui, când prind cucoșii a cânta, raiul se deschide și sufletele intră, iar iadul se închide, căci dracii nu pot suferi să audă cucoșii cântând. Iadul numai cât sâmbăta și duminica e închis. Sâmbăta, când dăm noi aici de pomană, și duminica, când se roagă preoții”²⁵.

b. 2. Condiționarea spațială. Nu întâmplător, tot acum se credea că sufletele morților, mai ales în ajunul sărbătorii, coboară în lumea

²³ Tudor Pamfile, *op. cit.*, p. 131-132.

²⁴ Elena Niculiță-Voronca, *Datinile și credințele poporului român*, adunate și așezate în ordine mitologică, București, Editura Saeculum vizual, 2008, I, p. 270; II, p. 217.

²⁵ *Ibidem*, I, p. 318.

aceasta, pentru a se mai bucura o dată de ea²⁶, sau, după alte credințe, stăteau la poarta raiului, unde așteptau cu nerăbdare ofrandele ce li se cuveneau. De aceea se recomandau focurile rituale (ca la Joi-Mari, Sfântul Dumitru, de exemplu, foto 5), la care spiritele se puteau încălzi, și, nu în ultimul rând, mesele lăsate întinse și peste noapte (ca la Crăciun, Anul Nou, Lăsatul de Sec ș.a.), din care se înfruptau și răposății (uneori, la sărbători mai mici, era suficient să se lase pentru ei pe masă un pahar cu apă și un colac; în alte situații, așteptarea lor se făcea cu fast: pentru ei se scotea afară o masă, pe care se puneau colaci și apă, dar se aduceau și scaune, pe care să se odihnească²⁷, ca, de altfel, la prima pomană, după înmormântare). În unele situații, reprezentarea nu făcea referire la prezența fizică a sufletului mortului pe pământ; în locurile sacralizate, cum erau cimitirul și chiar mormântul (foto 6), se putea realiza cu siguranță un transfer mai bun, de aceea, mai ales în perioada sărbătorilor de primăvară, se obișnuia datul de pomană peste mormânt (Joi-Mari, Paște, Ispas).

De asemenea, un alt loc/instrument sacralizat ce asigura o legătură necondiționată cu lumea cealaltă, era Apa Sâmbetei, văzută, mitic, ca o apă ce, înconjurând pământul, sfârșește pe lumea cealaltă, dar și orice apă care, în ziua de sâmbătă, putea să devină un mesager: „când nu se putea da cuiva un lucru de pomană, se arunca pe apă sâmbăta, în credința că atunci sunt mai bine primite, că astfel ajung în apa Sâmbetei, care le va duce în locurile cuvenite”²⁸. Întrucât cea de-a doua cale era mai complicată și era mai dificil ca pomana să ajungă unde trebuie, exista obiceiul de a meni pomana, de a indica persoana căreia i se destina. Oamenii spuneau: „Pomana trebuie s-o menești, cî, dacă nu-i numită, nu se atinge sufletu mortului de ea”²⁹.

Punctul de destinație al Apei Sâmbetei era Valea cu Dor, cum era numit, metaforic, ținutul morților. Câteva răspunsuri din

²⁶ Cei care veneau de Crăciun rămâneau pe pământ până la Bobotează, iar, în cealaltă jumătate a anului, soseau la Joi-Mari și plecau de Sâmbăta Moșilor, înainte de Rusalii. În unele locuri, femeile, în preajma Paștelui, mergeau la morminte și le tămâiau, invitându-i la plecare pe morți să revină în sat cu ele („Sculăți, sculați / Și acas-aidai!” – Valer Butură, *op. cit.*, p. 344). Morții mai zburau la cer și de Ispas, de aceea atunci se dădeau de pomană pentru ei azime calde, ceapă verde și rachiu, ca hrană de drum (*ibidem*, p. 345).

²⁷ *Ibidem*, p. 340.

²⁸ *Ibidem*, p. 345.

²⁹ Ion H. Ciubotaru, *Marea trecere. Repere etnologice în ceremonialul funebru din Moldova*, București, Editura „Grai și Suflet – Cultura Națională”, 1999, p. 196.

chestionarul lui Speranția precizează mai bine ce se întâmplă cu pomana adusă morților la Moși de Rusalii: „În aceste zile se deșteaptă toți morții și se duc pe Valea cu Dor. Acolo găsesc tot ce li s-a dat de pomană în cursul anului. Cine nu găsește nimic ia țărână în poală și se întoarce mâhnit. Oalele se împart, pentru ca cei morți să aibă cu ce bea apă pe lumea cealaltă. În zilele de Moși se lucrează orice, dar nu se toarce, căci se crede că se întorc colacii de la morți îndărăt. Acum nu se dau lăturile afară, că bieții morți stau cu gurile căscate în această zi, așteptând colaci, și lăturile le dau în gura lor. Nu se mătură, că se dă praf în ochii morților, care stau după ușă, până a doua zi, când, după terminarea liturghiei, își iau zborul către cer”³⁰.

b. 3. Implicarea comunității. Pentru morții familiei sau pentru propria persoană³¹, de pomană se putea da oricând considera de cuviință omul. Existau însă zile din an în care întreaga comunitate instituționalizase pomenirile, din dorința de a se asigura că nu vor fi situații de nerespectare a memoriei celor dispăruți și satul întreg va fi ferit de eventuale nemulțumiri ale morților neamului. Cele mai simple pomeniri constau dintr-un colac și o lumânare, împărțite vecinilor sau străinilor, accesibile oricui. În unele cazuri se organizau și mese pentru întreaga comunitate, de regulă în curtea bisericii, când fiecare familie venea cu pomana, pe care o puneă fie pe mese special confecționate, păstrate la biserică, sau pe fețe de masă puse direct pe pământ (foto 7). Din puținele descrieri ale acestor obiceiuri, aflăm că masa (amplasată pe latura sudică sau nordică a bisericii) era „alcătuită din două grinzi masive, frumos cioplite, și împărțite, prin linii transversale, în sectoare reprezentând neamurile”. Uneori, streășina acoperișului bisericii era prelungită, pentru a oferi adăpost mesenilor³². La cele mai multe biserici, mesele erau cioplite din piatră, rotunde sau dreptunghiulare, aflate sub cerul liber, înșirate unele după altele, pe neamuri (cum se poate vedea în fața bisericii de lemn din Budești, foto 8).

În afară de mesele organizate la Moși, românii mai fac mese colective și cu ocazia hramului bisericii din localitate, sărbători de și mai mare amploare, la care sunt invitate rude din alte așezări, chiar îndepărtate, precum și locuitori ai satelor învecinate. Masa de la hram

³⁰ Th. D. Speranția, II, f. 106v.; III, f. 14v.; 169v.; V, f. 26v.

³¹ În Moldova de Jos era obiceiul ca oamenii să dea de pomană, pentru propria persoană, într-o zi de sâmbătă, tot ce le va trebui pe lumea cealaltă (Valer Butură, *op. cit.*, p. 345).

³² *Ibidem*, p. 349.

seamănă oarecum cu ceea ce se întâmplă în întregul spațiu balcanic. Spre deosebire de bulgari, de exemplu, sau de sârbi, care fac *kurban* sau *slava*, masa presupune sacrificarea unui animal sau a mai multora, dar fără un ritual specific, în care să fie implicați nemijlocit donatorii. Mai mult, în finalul petrecerii, pusă integral sub semnul funerarului, nu se admit dansurile colective, de nici un fel. Hora, chiar și funerară, este o raritate în spațiul românesc, spre deosebire de bulgari, unde își avea un rost bine consfințit de tradiție: „la biserică, de nedeie, se făcea pomenirea viilor și morților; pe vremuri se făcea și horă. Ținea o zi și o noapte”³³.

Spre deosebire de pomenirile individuale efectuate în curtea bisericii, unde fiecare familie își expunea ofrandele, pe care le schimba mai apoi cu consătenii sau pe neamuri, la hram alimentele erau puse și consumate la comun. Toate familiile din sat contribuiau cu ceva la prânzul care se punea pentru morți, la hram, în curtea bisericii. La Sfântul Gheorghe, de exemplu, „la hramul bisericii se așezau mese în curtea bisericii și se făcea o masă comună pentru tot satul. Se pregăteau: borș cu pește, sarmale, pilaf, friptură, brânză. Se făcea colac și colivă”. La Sfânta Maria Mare „se făcea masă pentru străinii din alte sate, apoi pentru cei din sat. Nu era obligatoriu ca cei din sat să mănânce. În ograda bisericii sunt mese și scaune făcute de oameni. De vreo 20-30 de ani, doi, trei oameni strâng banii de la toți, se duc la Iași și cumpără ce trebuie. Se strângeau femeile la o casă alături de biserică și pregăteau: borș, sarmale, chiper (ardei) umpluți, perje cu carne, pilaf. Acum se pune brânză, măslina, mezel, friptură, pârhoale, cozonac”³⁴. Caracterul de ofrandă este dat și de faptul că, în multe locuri, donatorii pomenii trebuiau să-i servească pe cei invitați la hram, ei înșiși mâncând mai apoi acasă, la un mini-hram în familie. Singura excepție o constituiau cele mai sărace persoane din satul ce organiza hramul, care erau invitate și ele la masă. De fapt, este generală la români credința că pomana e mai bine primită dacă este dată unor străini și unor săraci, nu rudelor răposatului sau celor care o oferă.

Așa cum am menționat mai sus, hora rituală la pomenirile românilor este o excepție. Nu este vorba nici de o consfințire a ceremoniei sau de valoare apotropaică, așa cum se întâmplă la bulgari. Pentru pomenirea morților, se făcea horă la Spasovden. După revenirea de la cimitir, oamenii se adunau în piața satului și jucau hora, orientată

³³ *Sărbători și obiceiuri*, vol. I. Oltenia, coord. I. Ghinoiu, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 225.

³⁴ *Ibidem*, vol. IV. Moldova, 2004, p. 328.

spre stânga, în cinstea morților. Hore speciale pentru morți se făceau, la români, mai ales de Paște, o horă specială înainte de hora propriu-zisă a viilor, comandată de membrii familiei care dorea să-și pomenească membrul decedat: „În prima și a doua zi de Paști se face hora de pomână, la care morții vin și privesc până asfințește soarele. Celui decedat, flăcău ori fată, îi sunt menite trei hore. Familia împarte în timpul jocului ouă roșii, dulciuri, băutura, buchețele de flori, batiste, legături de cap, prosoape, ștergare etc. Pe alocuri se împart și pui de măr. Un flăcău duce pomul de la casa celui decedat la locul unde se desfășoară hora, urmat de familie, care poartă ofrandele; alaiul este însoțit și de lăutari”³⁵. Inițial, hora se făcea numai pentru morții necăsătoriți, acum se face și pentru cei tineri, de până la vreo 40 de ani, indiferent dacă au murit cu sau fără lumânare: „Acum se cumpără un brad de hârtie, se aduce acasă, vin lăutarii, cântă; dacă mortul e dănac, pomul este dus de un băiat, iar dacă mortul a fost însurat, este purtat de un bărbat. Lăutarii cântă acasă și pe drum, până la locul cu hora, se întorc și iau și ceilalți pomi, iar când s-au adus toți începe jocul. Înainte joacă cel ce a adus pomul, urmat mai apoi de mai mulți băieți, neamuri, de alți băieți, fete, neveste, bărbați etc. Se face trei ani la rând”³⁶ (foto 9).

Tot în această categorie, trebuie incluse și dansurile funerare interpretate la sărbătorile consacrate morților. Vom exemplifica, în rândurile de mai jos, cu Lioara, dans practicat de obicei de fete în unele cimitire din Bihor a doua zi de Paște, în Duminica Tomii sau de Rusalii. Mai poate fi numit Jocul pe morminte, Moara, Mioara, Milioara, Jocul Felegii. Ceremonialul începe în cimitir (jocul pe morminte), înconjoară biserica și apoi se continuă prin antrenarea și a altor persoane, pe ulițele satului, peste câmpuri, spre satele învecinate. În timpul jocului, rolul suratelor din lumea de dincolo, care poartă nume de flori (Lioara, Viorica, Milioara ș.a.), este interpretat de suratele lor din lumea de aici. Dansul se compune din mai multe secvențe ceremoniale: împărțirea suratelor în două cete inegale (una din cete are o surată în plus); aranjarea suratelor de o parte și de alta a mormântului; trecerea suratelor din ceata mai mare în ceata mai mică, câte una, în ordinea textului rostit sau cântat de participante sub formă de dialog (fetele din ceata mică sunt invitate să-și alege o surată din ceata cea mare), cu scopul,

³⁵ Marcela Bratiloveanu-Popilian, *Obiceiuri de primăvară din Oltenia. Calendarul ortodox și practica populară*, Piatra-Neamț – București, Editura Constantin Matasă, 2001, p. 174-175.

³⁶ *Ibidem*.

subînțeleș, al refacerii echilibrului între lumea de aici și lumea de dincolo; constituirea perechilor (o surată de aici cu o surată de dincolo); construirea podului, un tunel prin ridicarea brațelor suratelor perechi care se țin de o nuia, batistă, năframă; trecerea pe sub pod (tunel), dintr-o lume în alta, a persoanelor însoțite³⁷.

b. 4. *Conținutul pomenii.* În funcție de anotimp și, desigur, de pregătirea materială a gospodarilor, conținutul pomenilor era diferit. Indispensabile erau colacii (foto 10) și lumânările, pe când variabile erau sarmalele, carnea de porc, cârnații, piftiile (iarna), fasolea, prunele uscate ș.a. Coliva, un aliment pus în legătură exclusiv cu lumea morților, era prezentă frecvent la Moșii de Iarnă, Moșii cei Mari (Sfântul Dumitru). Se făcea din boabe de grâu fiert îndulcit cu miere, în care putea fi amestecată nucă pisată. La Moșii de Iarnă, de exemplu, cu o săptămână până la Postul Mare, se împărțeau vase de lut cu sarmale, răcitură, lapte cu tocmași. Pe ulcioare se puneau colaci. Dacă dădeai șapte ulcioare cu apă puțin îndulcită și o lumânare, formai un izvor pe lumea cealaltă. Aceasta era valabil pentru orice sărbătoare. Se mai dădea câte un obiect de îmbrăcăminte: o cămășuță, o bucățică de pânză, la casele mai sărace. La Moșii de Rusalii se împărțeau străchini, ulcele de lemn, linguri de lemn; pilaf, sarmale, tăiței cu lapte, orez cu lapte, friptură. În vase se puneau lapte, vin, apă. Se puneau trandafiri la coada câinii. Înainte se puneau și fragi, cinci-șase cănițe, câți morți aveau. De căniță se legau cu ață colacii³⁸.

Sărbătoarea prin excelență a morților o constituiau Moșii de Sâmedru (Moșii de Toamnă, Moșii cei Mari). În afara focurilor rituale ce se aprindeau pentru încălzirea sufletelor morților, ofrandele alimentare cuprindeau fructe de sezon (mere, pere, prune, nuci), colaci sau covrigi (eventual pâine caldă), grâu fiert, lapte, brânză și, bineînțeleș, lumânarea³⁹. În această zi se invocau spiritele moșilor pentru sănătate, belșug, spor în casă: „Voi, moși strămoși, / Să-mi fiți tot voioși, / Să-mi dați spor în casă, / Mult pe masă, / Cu mult ajutor / În câmpul cu flori!”⁴⁰ La Moșii de Ajun, un alt moment ritual important, pe lângă alimentele specifice (turte înmuiate în apă cu zahăr, presărate

³⁷ Ion Ghinoiu, *Comoara satelor. Calendar popular*, București, Editura Academiei, 2005, p. 91-92.

³⁸ *Sărbători...*, vol. IV, p. 336, 340.

³⁹ Valer Butură, *op. cit.*, p. 348.

⁴⁰ Simeon Manguica, *Călimariu julianu, gregorianu și poporalu român...* cu comentariu pe anul 1882, Oravița, p. 140.

cu miez de nucă pisat sau cu semințe de cânepă pisate, blide umplute cu bob făcăluit și prune fierte, colaci, vin roșu, grâu fiert, îndulcit cu miere sau cu zahăr), morții primeau acum colindețele – bețe din lemn de alun, decorate cu romburi albe și negre ce alternau –, date de pomană sau înfipite în morminte, lângă cruce, „pentru a fi morților la îndemână în noaptea de ajun, când se deschid mormintele” (în unele locuri se mai atestă și astăzi punerea în groapa mortului a unui toiag sau băț).

Apa dată de pomană apărea la Moșii care presupuneau împărțirea de recipiente (Moșii de Iarnă, de Rusalii, Joia-Mare, Ovidenie). Ritualul cel mai elaborat se făcea de Joi-Mari (câte trei cobilițe de apă, vărsată pe iarbă, parte pentru morți, parte pentru fertilitate; apă era vărsată și pe mormintele morților), de Rusitori (Marțea morților), când avea loc obiceiul slobozirii apelor, unde o fată înrudită cu mortul începea să care apă la casele vecinilor de sufletul morților. În trecut, în Joia Paștelui se desfășura obiceiul *Joițele*, la care participau fetele între 13 și 15 ani (înainte de a se prinde în horă), care continua șase-opt săptămâni după Paști, în fiecare joi. Fetele formau grupuri de câte șase-opt și fiecare fată avea „joița” ei. Ritualul are un pronunțat caracter familial și funerar. Obiceiul dura nouă ani. După ce o fată creștea și se mărita, era continuat de altă fată din familie și tot așa până la nouă ani, până se umplea fântâna morților. Miercuri, înaintea Jorii Mari, la asfințit, fiecare fată, fără a fi văzută de nimeni, își săpa „joița” ei, adică un șanț în formă de cruce, încadrată de un dreptunghi cu colțurile rotunjite. În Joia Mare, la răsăritul soarelui, se făcea prima udare. Fiecare „joiță” se uda cu trei cobilițe (șase găleți) de apă. Apoi, fiecare fată ducea trei cobilițe de apă bătrânilor și bolnavilor. Timp de șase-opt joi la rând, după Paști până la Moșii de Vară, fetele procedau la fel. De Moși, la prima udare, fetele schimbau între ele două vase umplute cu apă și acoperite cu cusături de pânză. Pe toată durata ritualului, sătenii aveau grijă să nu calce „joițele” săpate, știind cărei fete îi aparține⁴¹.

În sfârșit, un element întâlnit, după știința noastră, mai rar în spațiul balcanic, îl reprezintă pomul de pomană. În satele românești, la înmormântări, pomul de pomană (de regulă, un brad) se făcea numai pentru morții tineri, nelumiți. În regiunea Transilvaniei, pomul se întâlnea și la pomana de după înmormântare, fără a se face referire

⁴¹ Lucia Berdan, *Totemism românesc. Structuri mitice arhetipale în obiceiuri, ceremonialuri, credințe, basme*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2001, p. 53.

la vârsta celui răposat: „pe lângă bucatele ce se află (la masa de comând – n.n. A.O.), care, de obicei, sunt supă de tăitei și friptură, se pune un colac mare în care se împlântă un copăcel încărcat cu mere, turte, covrigi, prune și nuci și apoi, când cântă preotul „unde umbrează darul tău, Mihaile Arhanghele”, toți mesenii saltă și leagănă colacul cu copacul”⁴².

Pe lângă ofrandele alimentare, în pom se mai punea o scăriță și porumbei din aluat (ipostazieri ale ascensiunii, respectiv ale sufletului), un ștergar și o cană cu apă, precum și numeroase alte figurine de aluat (săgeată, stea, luceafăr, lună, foarfecă ș.a.). Dacă bradul era un fel de pereche a celui mort, menit să-i fie însoțitor pe lumea cealaltă, pomul de pomană avea cu totul alte semnificații: putea fi simbolul vieții pământești pline de belșug, pe care mortul trebuia să o ducă și dincolo, umbra la care să se odihnească, lăcaș de odihnă și adăpost al sufletului sau loc din care acesta își lua zborul final. Așa cum atestă informațiile din regiunea Moldovei, nu era vorba de un simulacru, ci de un pom adevărat, scos din pământ cu tot cu poamele lui, și răsădit mai apoi la mormânt. Sunt mai puține situațiile când pom de pomană devine un pom din livadă, umplut cu alimentele și obiectele dăruite, netăiat sau nerăsădit ulterior, care rămâne însă în custodia celui ce-l primește⁴³. Participarea întregului neam la alcătuirea pomului era un semn de omagiu adus decedatului, dar și o contribuție personală pentru sufletul propriu: „toți câți sunt de față ajută la mort, pun câte o poamă la făcut, să aibă și ei parte pe ceea lume”⁴⁴.

Pomul de pomană se realiza și cu ocazia diferiților Moși. În Joia Mare, în Bucovina, era dus la biserică pentru sufletul morților. În el erau puse mere, poame, colăcei și turte dulci⁴⁵. „Se obișnuia să se ducă pom la biserică, pomul mortului. Se ducea o ramură din care se prindea poame, covrigei, floricele – cocoși – turte. Azi se duc fără pom, pe ștergar. Lucrurile se împărțeau la cei ce slujesc la biserică, preot, diacon”⁴⁶. Explicația apariției lui la sărbătorile calendaristice o poate da informația de mai jos: „Făceau pom numai cei ce au avut morți în familie în acel an. Se ducea o creangă de porumbel (este mai

⁴² Teodor T. Burada, *Datinile poporului român la înmormântări*, București, Editura Saeculum I.O., 2006, p. 29.

⁴³ Ion H. Ciubotaru, *op. cit.*, p. 171-174.

⁴⁴ Elena Niculiță-Voronca, *op. cit.*, p. 286.

⁴⁵ Valer Butură, *op. cit.*, p. 344.

⁴⁶ *Sărbători...*, vol. III. *Transilvania*, 2003, p. 302.

rotund ca prunul) sau prun și se împodobeau cu mere, portocale, biscuiți, puș într-un ciur în care se așeza un merindar (ștergar), nouă feluri de colaci, numai din apă, sare, făină, o farfurie, o cană, o furculiță, o lingură. Cine a vopsit ouă puneau și ouă. În pom se puneau turte, nuci, prune uscate. Preotul îl slujea. O parte se împărțea la copii, restul se lăsa preotului. Cei nouă colaci: colacul, arhanghelul, pupăza, Sfânta Maria, trei crestuțe și patru colăcuți”⁴⁷.

Nici de ziua patronului sufletelor morților, Arhanghelul Mihail, nu putea lipsi o asemenea ofrandă: „La Arhanghelii Mihail și Gavriil se făcea mare pomenire – Hărhanger –. Se făceau pentru toți morții din familie pomi la biserică, încărcăți cu turte. Se făcea o masă lungă, pe care puneau pauzele: canceu cu vin, colac pe canceu și lumânare. Tot pe masă se puneau pomi încărcăți cu turte, turtă dulce. Pomul era o creangă de prun, înfipță într-un colac, fixat pe fundul unui coș. Restul coșului era plin cu colaci, care se împărțeau la săraci. Copiii primeau turtele. Popa și cantorii primeau colacul de paos și vinul”⁴⁸. Dacă erau pomeniți mai mulți morți, pentru fiecare se făcea câte un pom”⁴⁹.

Abstract

The paper describes different kinds of ritual offerings in the Romanian folklore, in comparison to the Balkan folk traditions (mainly Bulgarian ones). Thus, the offerings are made generally to beings from the world beyond, the patron demons of diseases (The Plague, The Cholera, the demon of the Smallpox) and the souls of the dead. The offerings are presented in their temporal and spatial occurrences, with a stress on their representative sequences (specific elements, sequences, performers). An important place is given to archaic elements rarely found nowadays in the funeral practices.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 303.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 292.

⁴⁹ *Ibidem*, vol. IV, p. 254.

ILUSTRĂȚII

1. *Pomana mortului*. Oltenia.
Arhiva IEF

2. *Pomana de haine*. Câmpofeni – Gorj;
1939. Arhiva IEF

3. *Datul pomenii*. Cupșeni – Maramureș. Foto Felician Sătean

4. *Cozonac și colac de pomană*. Botiza – Maramureș. Foto Felician Sătean

5. *Foc de Joia Mare*. Câmpofeni – Gorj; 1938. Arhiva IEF

6. *Pomană la mormânt*. Butea – Iași (apud Ion H. Ciubotaru, *Catolicii...*, vol. II)

7. Masa Moșilor. Cupșeni – Maramureș. Foto Felician Sătean

8. Masă de pomană. Budești – Maramureș. Foto Antoaneta Olteanu

9. Joc de pomană. Cornereva – Caraș-Severin. Arhiva IEF

10. Pască și colaci. Cupșeni – Maramureș. Foto Felician Sătean